

Lengyel András

József Attila Vágó Mártához írott leveleinek sorsa

Kis magyar kultusztörténet

Vágó Márta (1903–1978), József Attila nagy szerelme, 1942-ben lemásolta a költő hozzá írott leveleit, s megírta a velük kapcsolatos emlékeit. Ebből lett az a könyv, amely – bár csak jóval később jelent meg – a József Attila-irodalom egyik alapműve lett. Sajnos az eredeti levelek utóbb eltűntek, majd 1963-ban közülük öt, 1989-ben pedig még egy előkerült, igaz, ez utóbbi mindjárt újra el is tűnt. Így mára az a furcsa helyzet állt elő, hogy József Attila levelezésének ez az egyik legfontosabb (és sok vonatkozásban legizgalmasabb) tömbje öt levél kivételével csak másolatból ismert. Semmiképpen nem szerencsés helyzet ez, noha, mint Stoll Béla elemzése valószínűsítette, a másolatok jók, pontosak, azaz nyugodtan építhet rájuk az irodalomtörténet-írás. Az eredeti levelek jó filológusok előtt megnyíló további, rejtettebb tanulságai azonban elvesztek. S lehet, hogy örökre.

Ebbe a helyzetbe azonban, amíg van egy kis remény az előkerülésre, nem célszerű beletnyugodni. Érdemes tehát összefoglalni, mit tudunk a levelek sorsáról, merre folytatható még a keresés. S ez a történet, sajnós, önmagában is tanulságos, ahogy mondani szokás: „valóságos krimi”. Belevilágít viszonyainkba.

*

A *Magyar Nemzet* 1963. november 27-i számában, a 4. oldalon, *NAPLÓ November 27.* címmel pársoros kis hír jelent meg. Szövegét érdemes idézni: „József Attila újabb öt levele került a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményébe. Az 1928-ban Vágó Mártához írt levelek húszoldalmnyi kéziratában több ismert vers található, köztük a *Derengő rózsa*, a *Mióta elmentél* és a *Nyakában kék kötő kezdetű versek*. Az eredeti József Attila-kéziratok és dokumentumok gyűjteménye mintegy 1300 darabból áll.” Ez a hír az addig megsemmisülteként kezelt levelek közül ötnek az előkerülését adja hírül, s mint azóta kiderült, háttérben a múzeum akkori főigazgató-helyettese, Lengyel Dénes (1910–1987) állt, aki – gyarapítani igyekezvén az intézmény presztízsét – sietett eldicsekedni az újságíróknak a fontos új szerzeményekkel.

Ez a pár sor, ma már tudjuk, jelentősen beleszólt a levelek sorsába. Nem kizárt, hogy megjelenése a levelek megsemmisülését (pontosabban: megsemmisítését) okozta, esetleg, jó esetben, hosszú időre „jegelte” azokat. Egy haszna azonban mindenképpen volt. Cselekvésre készítette a szereplőket, s így, járulékosan, több fontos dokumentum is született ekkor, amelyek a történet több vonatkozását is megvilágítják. Egyáltalán, valamivel tisztább lett a kép.

Hogy mi előzte meg a kishír megjelenését, arról a múzeum akkori munkatársának, Fehér Erzsébetnek (sz. 1935) vannak emlékei – ő bonylította le ugyanis a vételt. Kérésemre (2012.

február 27-én) e-mailben mondta el, mi történt. „Az előkerült JA-leveleknek érdekes története van. Örülök, hogy elmondhatom, mert így legalább megmarad a szakma számára, és talán valamikor valaki a többinek is nyomára bukkánhat. A leveleket a JA-hagyaték kezelőjeként én vettem meg dr. Holló Istvántól. Ha jól emlékszem, ez 1964-ben történt. [Ez, mint láttuk, tévedés, de a memória ilyen botlása természetes, s a történet egy része csakugyan 1964-re csúszott át.] A dolog ott kezdődött, hogy az Új Írásban kezdték újraközölni a Vágó Mártához írott leveleket, és az első közlés tartalmazta az első 5 levelet. Egy délután megjelent a múzeumban egy igen jól öltözött úr (Holló István) azzal, hogy hozott néhány, egy Márta nevű lánynak szóló, feltehetően József Attilától származó levelet eladásra, amit londoni látogatása alkalmával a felesége nagynénjétől kapott búcsúzóul a repülőtéren. Ha érdekel bennünket, bár nem tudja, hogy eredetiek-e. Elállt a lélegzetem, ezt ügyfelem érzékelte is, megjegyezve, hogy úgy látszik, nem tévedett. Azonnal feltűnt, hogy a behozott anyag az Új Írás első közlésével pontosan megegyezik. Megkérdeztem, hogy megvan-e a többi is? Azt mondta: igen, van még több is, és a JA anyagon kívül még valami Kossuth és Arany János kézírata is van, amit ugyancsak behozna a múzeumba, ha meg tudunk egyezni. Közöltem vele, hogy mindenre igényt tartanánk, ha megválna tőlük. Kérte, hogy első lépésként az öt JA-leveletről tárgyaljunk, arra tegyek ajánlatot. Mivel ezt egyedül nem tehettem meg, kértem, hogy hivatalos átvételi elismerővény ellenében hagyja ott a kéziratokat, és másnap jelentkezem a múzeum ajánlatával. Az ilyen nagy értékű anyag esetében az volt ugyanis az ügyviteli rend, hogy a főigazgató vezetésével (aki akkor Horváth Márton volt) egy bizottság döntött a vételéről [...], másfelől, ha az érték a lehetőségeinket meghaladta, a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztályához kellett fordulnunk segítségért. A bizottságnak mindenképpen látnia kellett a felajánlott anyagot, hisz annak állapota befolyásolta a felajánlott árat. Dr. Holló közölte, hogy semmiképpen nem hagyja ott, vagy most mondok valamit, vagy elviszi máshová. Nem tudtam mit tenni, leültettem, és berohantam Horváth Mártonhoz, hogy megbeszéljem vele, mit tegyünk. [...] Azt az utasítást kaptam, hogy mindenképpen érjem el, legalább egy órára hagyja itt az úr nálunk az anyagot, hogy azalatt egyfelől ő beszélhessen a különgyűjtemények főnökeivel (Varjas Béláné, Sára Péter), másfelől, hogy én lefotóztathassam a leveleket. Mert ha nem tudnánk megvenni, legalább maradjon róluk másolat az irattárban. Ügyfelem nagy nehezen belement a dologba: egy óra szabad lehetőséget kaptam. Rohantam a fotólaborba, egy újabb csatába. [...] Holló dr. megérkezése előtti percekben értem föl a szobámba, teljesen kimerülve, hisz nem egyenes dologra kaptam utasítást. A gyűjteménynek felajánlott anyagot ugyanis nem lehetett volna lemásolni a tulajdonos előzetes engedélye nélkül. [...] Ekkor a főigazgatóval való újabb megbeszélés alapján mint legmagasabb árat: 2000,- Ft-ot ajánlottam fel a levelekért. Holló dr. teljesen fölháborodott: mit képzelek én, ki ő, hogy neki, a fogorvosnak, ez kevesebb, mint egy heti jövedelme, ha csak ennyire becsüljük az általunk is értékesnek tartott anyagot, neki a filléres összegnél sokkal jobban megéri, ha csupán baráti összeajánlások mutogatja a leveleket a vendégeinek mint a saját gyűjteménye részét. Erre én a korábbi (a fotólaborbeli) idegfeszültségtől, a durva szótól, megalázottságtól, meg a levélananyag végleges eltűnésétől félve is (szégyenszemre) elsírtam magam. (Nekem akkor talán 1600,- Ft volt a havi fizetésem.) Az alkuban nem várt fordulat történt. Ügyfelem a sírást látva nagyvonalú lett mondván: ha nekem ez ennyire fontos, akkor tekintsem úri gesztusnak, hogy itt hagyja, ha még 500,- Ft-tal megtoldom az ajánlatot. Erre ugyan nem volt felhatalmazásom, de megtettem, gondolván, hogy legfőljebb levonják a fizetéséből. A főigazgató utólag jóváhagyta ezt az önkényes lépésemet. Hát így került a múzeumba az öt Vágó Mártához írott József Attila-level.”

Vágó Márta nem mindjárt értesült a hírről, csak valamivel később, akkor azonban, értehetően, fölháborodott: hogyan kerülhettek a neki címzett s megsemmisültnek hitt levelek a múzeumba? S mivel, még apja révén, régi jó kapcsolatban állott Keresztury Dezsővel (1904–1996), aki nemcsak költő és irodalomtörténész volt, de egy időben miniszter is, azaz

– vélhetően – olyan ember, aki esetleg segítségére lehet, megkereste panaszaival Kereszturyt. A Keresztury-hagyaték (OSZK kézirattár Fond 177/2954) őrzi Vágó Márta több ez ügyben írott levelét, s ezek – a levélíró sérelmein és elkeseredésén túl – sok fontos információt is tartalmaznak.

Vágó Márta ez ügyben először 1963. december 22-én, majd 1964. január 11-én, január 23-án, január 25-én (itt az évszámot eltévesztette, még 1963-at írt!), végül február 6-án írt Kereszturynek. (Az anyagban, úgynevezett indigós másodpéldányként, 1964. február 1-jei keltezéssel, fennmaradt Keresztury egy levele is.) A november 27-e és december 22-e közötti hallgatást, a december 22-i levél utóirata így adja meg: *„Én közben súlyos influenzán estem át és azonkívül átvágtam egy inat a jobb mutatóujjamban, azért kerül csak most sor erre az egészre.”* (Nem lehetetlen, hogy mentális állapota sem volt kielégítő, amit a hír megismerése csak ronthatott.) Az első levél azonban mindjárt rendkívül fontos információkkal szolgál. Nemcsak az derül ki belőle, hogy az ügyet Márta „egy elég kínos ügy”-ként említi, s nehezményezi, hogy őt nem értesítették *„arról, hogy ezek a hozzám írott (1928-ban Londonba) levelek előkerültek”*, de kiderül a levelek eltűnésének története is. Ekkor, december 22-én ezeket írta meg Kereszturynek: *„1944-ben egy Andreánszky nevű újságíró, aki akkor a Népszava rendőri tudósítója volt és ugyanannak a rózsadombi villának alagsorában lakott, ahol mi az első emeleten laktunk, feljött hozzánk a feleségével, aki Reinitz Bélának, az Ady- és József Attila-versek egyik megzenésítőjének valami obszkuros rokona, különben fűzőkészítő volt és egy roppant lompos, rendetlen nőszemély, és Képes Gézával (!) és felajánlották, hogy a bekövetkező nehéz időkben megőriznék értékes iratainkat, leveleinket, többek között Attila leveleit is. Átadtuk nekik a többi, részben szintén igen értékes leveleinkkel, iratainkkal együtt utóbbiakat [ti. a József Attila-leveleket!] és az ostrom után azt mondták, hogy az egészet egy faládában az óvóhelynek nevezett fészerbe tették az alagsorban, ahol gyújtóbomba érte a ládát és elégett minden. Az asszonyt orosz katonának – hogy mondjam? – szóval átmentek rajta vagy 10-en, 18-an állítólag, kórházba került, ahol még meg is látogattuk, ott közölték velünk, hogy elégett a láda a levelekkel és azt is, hogy ők most kimennek Londonba. El is mentek még 1945-ben. / Képesel azután többször találkoztam, ő nem tudott róluk semmit. / Csak nála, Andreánszky-nál találhatták meg a leveleket, rejtélyes módon – az egészet nem értem. Hogy értesülhettek arról, hogy a levelek megvannak ott és hogy lehet az hogy engem, akinek a levelek szóltak, nem értesítettek erről? Most mit tehetek?”* Figyelemre méltó az idézett rész vége is. Vágó Márta ekkor még azt hitte, a múzeum valahogy Londonból kapott értesítést a levelekről, s csak azt nehezményezte, hogy őt erről nem tájékoztatták.

Itt, ezen a ponton egy kicsit meg kell állnunk, s azonosítanunk kell a helyszínt és a szereplőket. A rózsadombi villa, ahol 1944-ben Vágó Márta lakott, a Szemplóhegy utca 33.-ban volt (az utca Józsefhegyi és Sarolta utcák határolta szakaszán). Itt lakott, mint az újságírókamara nyilvántartása is igazolja, Andreánszky István (1911–1989) is. Andreánszky, aki egy jeles, sok ismert taggal bíró keresztény család sarja volt, és sárospataki diák (ennek is lesz még jelentősége), sajátos életutat futott be. Kassák Munka-körének tagja volt (Kassák az *„Akik eltévedtek című könyvében a szőke, szelíd, humanista, fiatal költő-forradalmár alakját róla mintázta”* [Szabó Éva, *Múltunk*, 2007. 2. sz. 226.]), később – újságíróként és aktivistaként – a szociáldemokrata mozgalomba is bekapcsolódott, majd (már 1945 után) emigrált, s az emigrációs magyar szocialista tömörülésekben játszott a lehetőségek szerinti szerepet. Több emigráns szocialista folyóirat szerkesztésében is részt vett, s írásaival is jelen volt bennük. Belgiumban halt meg (Londonban nem élt). Felesége, Wolf Mária Erzsébet, akitől már 1948-ban elvált, szintén a Munka-kör neveltje volt. 1940-ben kötöttek házasságot, az asszony tanúja Kassák Lajos, „Kasi” volt. Ő – Szabó Éva kutatásai szerint – 1947-től Londonban élt, ahová édesanyját, Wolf Istvánnét is kivitette. Andreánszky halálakor, 1989-ben még élt, azt követően halhatott meg. Képes Géza

(1909–1989), aki költőként, irodalomtörténészként, mindenekelőtt azonban műfordítóként a magyar irodalom számottevő alakja volt, szintén sárospataki diák, sőt tanár is volt ott (innen adódhatott ismeretsége Andreánszkyval is). 1944-ben minisztériumi fordítóként dolgozott. Ő is, Andreánszky is speciális helyzetben volt 1944–45-ben: nem vonatkoztak rájuk a zsidótörvények, ugyanakkor baloldali elkötelezettségűnek számítottak. Személyük és 1944-es élethelyzetük (mondjuk így) kompatibilis a Vágó Márta által előadottakkal.

Itt közbevetőleg érdemes még megjegyezni: Vágó Márta unitárius felekezetű volt, de csak 1919-ben „tért ki”, így 1944-ben az úgynevezett zsidótörvények már rá is vonatkoztak. Ez magyarázza, hogy magukra kellett hagynia értékeit.

Vágó Márta, már a Kereszturyhoz írott első levele előtt is, jogi lépéseken gondolkodott. A december 22-i levélben olvashatjuk: *„Beszéltem egy Szabó Miklós (Micu) nevű kedves ügyvéddel, aki most elutazott és majd ha visszajön, megmondja jogi véleményét, de Ferenczy Erzsi (Béniné) szerint nem kedves, hanem rámenős, sőt ráharapós ügyvéd kellene ide és a nemzetközi sajtótörvény védőügyvédekéhez kellene fordulni vagy mi az.”* (Az utolsó félmondat elárulja a levélíró jogi tájékozatlanságát és bizonytalanságát, de jogorvoslati igénye ekkor még egyértelmű s kétségtelen.) Keresztury valószínűleg telefonon reagált e levélre, bár az sem kizárható, hogy írásban válaszolt, csak a levél nem maradt meg. A jelek szerint ő is, Márta is bizonyos lépéseket tett az ügyben. Erre az időrendben következő, 1964. január 11-i levél, ha nem is kellő világossággal, de utal. Itt olvassuk: *„Kedves Dezső, nehezen számomra magam, hogy az »ügy« kimeneteléről beszámoljak Magának, annyira elkedvetlenítő az egész, de ha már annyit fáradozott talán mégis illik. Legalább nem riasztok Magukra a telefonscengővel, a levelet akkor olvassa, amikor megfelel éppen Magának.”* Az ügyintézés részleteit nem ismerjük, de valószínű, hogy december 22-e és január 11-e közt (föltehetőleg még december végén vagy január elején) született meg Vágó Márta Horváth Mártonhoz (1906–1987) írott, reklamáló levele. Erről, bár nem olvasta, Fehér Erzsébet is tud, e levélre válaszként kellett neki ugyanis – Horváth utasítására – fölkeresnie Mártát. A január 11-i levél már e találkozásról (s következményeiről) is beszámol. *„Szóval itt volt Fehér Erzsi, tényleg rendes, derék nőnek látszik és kedves. Megadta a levelek eladójának nevét és címét: Holló István orvos, II. Bem József u. 24. – 2500 forintot kapott, amiből 500-at készpénzben kifizettek neki és 2000-et bankátutalással ígértek – mire ő adatott magának egy írást, hogy addig is míg azt is megkapja, ő ezeknek a leveleknek jogos tulajdonosa, és ezt is megkapta! Horváth Márton azt üzent nekem, hogy beperelhetem, ha akarom [,] viszont [Holló], azt mondta, hogy úgy jutott a levelekhez, hogy a nyáron Londonban voltak és a felesége nagynénikéje amikor hazajött, a repülőtéren benyúlt a táskájába, hogy egy kis ajándékot ad neki és átnyújtotta ezeket a leveleket – azután azt mondta, hogy van náluk egyéb is, ami érdekelheti az itteni illetékeseket: Ady Reinitz Bélához írott levelei, ami a nagynéni rokon öröksége (ő különben Reinitz menyasszonyának mondta).”* A levélből az is kiderül (nyilván a Fehér Erzsébettől kapott információkat adva tovább), hogy „a pasas”, ti. Holló doktor eredetileg hatezer forintot akart kapni a levelekért, s jól szituált ember lehetett, hiszen gépkocsija is volt. Tanulságosak a január 11-i beszámoló tárgyától némileg eltérő, csapongó részletei is. Ezekből ugyanis kiderül, hogy az ötvenes években, engedélye és tudta nélkül, visszaéltek kéziratban lévő könyvével. *„Megtörtént az, hogy Benedek Marcitól az »Új Idők«-tól Horváth Márton átkérte [a kéziratot] a Szabad Néphez és ott 4 fiatalember nekiült leírógépelni az egészet [...] és azóta is így keringenek kézen közön”* a benne megőrzött versek. S zaklatott soraiból kiderül, sérelmei, rossz tapasztalatai voltak az „irodalmi” élet József Attilával kapcsolatos megnyilvánulásait illetően. Ekkor már kétségei voltak az irányban, „érdemes-e” az ügyet jogi útra terelni.

S a január 11-i levélnek van egy rejtélyes, de aligha súlytalan megjegyzése Képes Gézáról is: „Képes időközben visszavonult tőlem és a J. A. ügytől érthető okokból.” (Sokat segítene, ha tudnánk, Vágó Márta pontosan mit értett ezen. Sajnos egyelőre csak találgathatunk.)

Ezt követően Keresztury is újra tájékozódott, s ha addig nem beszélt Horváth Mártonnal (vagy, esetleg Szabolcsi Miklóssal?), most, valamikor január 11-e és 23-a közt bizonyosan beszélt vele (vagy velük). Tapasztalatairól január 20-i (sajnos elveszett, megsemmisült vagy lappangó) levelében be is számolt Vágó Mártának. Az időrendben következő, január 23-i levél erre utal vissza. „Most (pláne délben) kaptam meg 20-án keltezett válaszát. Köszönöm” – írta ekkor Vágó Márta. S a folytatásból kiderül, amit megtudott, az elkedvetlenülítette, sőt reménytelenné tette. „De hát mondja, ha föltételezték, hogy én küldtem dr. Hollót, mint Maga írja: »Strohmanként« a múzeumba, – ők ugyan nem éppen így mondták, de látom, hogy maga egész következetesen ide lukad ki vele, – akkor mit használ már az, ha egyszerűen megmondom, hogy ez nem igaz?! Annyira svindlire, hazugságra beállított vagy gyanúsított história ez így, hogy ha valóban ez a beállítás vagy föltételezés, akkor semmiképpen sem a svindler marad benne a zózsban [!], hanem én. »Híráros, hiányos...« hogy véletlenül magamat idézzem.” S a föltevés, hogy tudniillik ő állott volna a Holló doktor által lebonyolított üzlet mögött, láthatóan fölzaklatta. A géppel írott levél erre vonatkozó része tele van utólagos kézírásos betoldással, reflexióval – az egész ügy, jól érzékelhetően, komolyan megviselte. S lemondásra készítette. Az egyik kézírásos betoldás ki is mondja: „ne haragudjon, nem is hívom fel dr. Hollót”.

A levél talán legfontosabb információja mégsem ez. Itt ugyanis, ismételten, expressis verbis „az elveszettnek hitt, illetve Andreánszky által elégettnek nyilvánított levelei”-ről beszél. S ez, ismerve szavahihetőségét, perdöntő állítás.

A „Strohman”-vád persze továbbra is foglalkoztatta. Január 25-én visszatért rá. „Persze elfelejtettem tegnap megírni Magának, – (telefonon pláne elfelejtettem volna: annyira kihozott a sodromból a »Strohmann«-föltételezés lehetősége) – hogy én megmondtam volt Fehér Erzsébetnek, hogy nem ismerem ezt a dr. Hollót és úgy láttam, el is hiszi. Egyébként ő vállalta az egész dolgot. Mikor kérdeztem, hogy ő vagy én hívjam-e fel a londoni címért [Hollót], rögtön azt mondta, hogy ő, mert előttem esetleg letagadná az egészet! Ez igazán nem vall arra, hogy föltételeznél, hogy strohmanként én küldtem. [...] De föltételezhető az tényleg, normális, objektív módon, hogy én küldtem [Hollót] és 2500-al elintézhették az egészet?!” Majd a levél egy másik helyén, konkrétan Horváth Mártonra utalva, ismét fölveti a kérdést: „Hárem esetleg tényleg meg gyanúsítana azzal, hogy én küldtem strohmanként ezt a Holló dr.-t és talán meg is osztottam vele a 2500-on? Feltételezi, hogy ha rákerülne a sor, ezzel állna elő tényleg?!”

Új mozzanat viszont, hogy Vágó Márta és Fehér Erzsébet közt fölmerült a többi levél utáni nyomozás terve. „Ha az derül ki, hogy itt, »országban belül« nincs több, mondta Fehér Erzsi, akkor próbálnak kint kutatni utána, föltéve, hogy dr. Holló nem adja meg a címet. Én azt ajánlottam, hogy talán a londoni magyar követség egyik kultúrattasché-jához forduljanak. Magyar származású emberek címét csak ki tudják deríteni és kell hogy érdekelje őket a dolog, azt hiszem.”

Fehér Erzsébettől tudom, Holló doktor megkeresése meg is történt. Már idézett e-mailje egy másik helyén erről ezeket olvashatjuk: „A Mártánál tett látogatáskor az ügyvédje tanácsára is abban állapodtunk meg, hogy a csalárdul eltulajdonított kéziratait csak a múzeum tudja visszaszerezni, ám azt neki nincs módunk átadni. Megállapodtunk abban is, hogy mindenről másolatot kap, s az eredetieket bármikor láthatja nálunk. Felhatalmazásom alapján ígéretet tehettem arra, hogy a közeljövőben fölveszem Holló doktorral a kapcsolatot, megtudom, mennyit kér a nála lévő kéziratokért, s ha ez a múzeum kiszabott keretét meghaladja, a minisztériumtól kérünk külön keretet, de megveszünk mindent. Az ügyvéd nyomatékosan

kérte Mártát, hogy ne avatkozzék bele a dologba, mert zavart okozhat. Sajnos, azt hiszem, ez mégis megtörtént. Szegény Mártának voltak kiszámíthatatlan pillanatai. Feltehetően ő mégis kapcsolatba lépett Hollóval (hisz, mint említettem, az adatát ki kellett adnom), mert amikor én a korábbi megállapodás alapján jelentkeztem Hollónál, hogy a többi nála lévő kézirat vételéről tárgyaljak, dühösen közölte velem, hogy nincs semmiféle kézírata és lecsapta a kagylót." Hogy a fogorvost mikor hívta föl Fehér Erzsébet, azt, erre vonatkozó egyidejű forrás híján, fél évszázad távolából már nem lehet megmondani. Így nem is lehet pontosan megállapítani, mi történt. Ha még január 25-e előtt történt meg a telefonhívás, amely a teljes elzárkózás falába ütközött, akkor bizonyos, nem Vágó Márta magánakciója váltotta ki Holló doktor elzárkózását. Akkor az ügyben, ilyen vagy olyan szerepben megmozdulók valamelyike (talán Keresztury, az ügyvéd, esetleg Horváth Márton?) ijesztett rá a József Attila-levelek eladójára. (Horváthtól, a volt politikustól, aki számára – főigazgatóként – kellemetlenné válhatott az ügy, nem volt idegen a verbális erőszak, a fenyegetés, mint a problémakezelés eszköze. Ha valóban ő járt el az ügyben, érthető, hogy Hollóék megijedtek.) Ha Fehér Erzsébet január 25-e, esetleg február 6-a után próbálta újra fölvenni a kapcsolatot Hollóval, akkor nem zárható ki, hogy mégiscsak Vágó Márta beszélt az eladóval. Ez azonban nem valószínű. Ismerve reagálásainak görbéjét, egyértelmű, hogy fokozatosan a teljes passzivitás (és reménytelenség) uralkodott el rajta. Már a január 25-i levélben így panaszkodott: „Mért süllyedek hát ilyen tehetetlen passzivitásba, miért nem tudom felhívni [ti. Justus Pált, akitől segítséget remélt], igazán magam sem értem. Azt hiszem az idegorvosok kényszeres állapotnak nevezik az ilyet.” Egy dolog azonban bizonyos, s ez máig szólóan meghatározza a történetet, valaki vagy valami csakugyan nagyon ráijesztett Holló Istvánra, sőt családjára is.

Február 1-jén Keresztury levelet írt Vágó Mártának, s ez a levél, indigós másodpéldányként, szerencsére fönn is maradt. Reakciója figyelemre méltó. „Mindhárom levelét megkaptam; el is tettem őket kortörténeti dokumentumgyűjteményembe. Az a benyomásom: igaza van. Ne izgassa magát fölösleges és eredménytelen harcokkal olyan fantomok ellen, amelyek emberformában jelennek ugyan meg, de mégis megfoghatatlanok. Már ti. jogászi tekintetben. Ha nagyon szívéen fekszik a dolog, írja meg az egészet egy dokumentumban; azt az utókor számára le[te]lhetjük a magának megfelelő közgyűjteményben; lévén mégis fontos emberekről és művekről szó.” A levelet Márta ötödikén kapta meg, s 6-án válaszolt rá. A „dokumentumkészítéshez” nem volt kedve, s leszögezte: „Mindent megmondtam a levelekben, amit erről a dologról mondhattam, több mondanivalóm nincs erre az ügyre vonatkozólag.”

A harcot tehát föladta.

*

Az ügy megítélése szempontjából érdekesek Fehér Erzsébet hajdani benyomásai is. Ő egyértelműen hitelt adott Vágó Márta szavainak. A már hivatkozott e-mailjében, egyebek közt, ez is olvasható: „Az ügyvédje társaságában fogadott nagyon kedvesen, nagyon kedves és segítőkész volt az ügyvéd is. A másolatokról igazolta a levelek eredetiségét, én elmondtam a beszerzés körülményeit, és az ügy kényes természete miatt (a főigazgató által előzetesen kért jogi tanács szerint) ki kellett adnom az eladó adatait is. Mivel Holló István neve ismeretlen volt Márta számára, találgattuk, hogy kerülhetek hozzá a levelek.” Márta ekkor Fehér Erzsébetnek is elmesélte az Andreánszky-történetet. Fehér Erzsébet persze már nem pontosan emlékezik a névre (Andreánszky, Andreánszky, sőt Andranykyék alakban is említi), de a történet lényegét, röviden, ugyanúgy ismeri, ahogy azt az érintett Kereszturynak is megírta. S kétség sem merült föl benne, hogy a megismert történet ne lenne igaz. Mai konklúziója pedig ez: „Ami biztos: Vágó Márta anyaga [1944/45-ben] nem semmisülhetett meg. Az öt előkerült levél a bizonyíték rá. Valamint az is, hogy Holló úr nekem említést tett

egyfelől több JA-levelelről valamint a Kossuth- és Arany-kéziratról, amelyek az öt behozott JA-levélen kívül még a birtokában vannak.” S mai föltevéseit is, Márta szavait elfogadva, fogalmazza meg: „E szerint Andranikyék [!] lettek volna Holló úr feleségének a rokonai? Vagy ők továbbadták a kivitt kéziratokat más magyar emigránsoknak? Ezt nem tudtam már kideríteni.”

*

Merre lehet innen lépni? Bizonyos, hogy a történet fix pontja Holló doktor. Ő, 1963-ban, legalább öt, de valószínű, hogy valamennyi levelet birtokolta. A kérdés csak az, hogyan kerültek hozzá a levelek? Hogy – strómanként – Vágó Mártától kapta volna őket, kizárható. Ezt nemcsak Márta explicit tagadása igazolja, de – közvetve, ám annál meggyőzőbben – egész reakciója. Az, ahogy reagált az ügyre. Holló doktor tehát más forrásból jutott a levelekhez. Vagy úgy, ahogy a múzeumban, Fehér Erzsébetnek ezt elmondta, vagy másképpen, de nagy valószínűséggel az Andreánszky–Andreánszkyne–Képes-hármas valamelyik tagjától.

Sajnos Holló doktor (1914–1987) már nem él, özvegye azonban igen. Holló Istvánnét levélben kétszer is megkerestem, megadva telefonszámomat is, de tőle sem levélben, sem telefonon nem kaptam választ. Ez, részben, érthető is, idős ember, elmúlt kilencvenéves. Egy barátnője viszont (aki sajnos nevét nem árulta el) a nevében fölhívott, s vele mindkét levelem után beszélhettem. Az alapreakció az elzárkózás volt, ám egy-két dolog azért így is kiderült. A második beszélgetés után (2012. márc. 18.) készített följegyzésemből idézem: „Dr. Holló Istvánné Rónai Éva idős, már elmúlt kilencvenéves. 1947 óta lakik a Bem utcában (tehát 1963-ban is ott lakott, azaz ő az, akit Dr. Holló elmondása szerint a nagynénje Londonban megajándékozott a József Attila-levelekkel!), férje, Dr. Holló 1987-ben meghalt. Férjének volt egy ikertestvére, Holló Tibor, akinek felesége bizonyos Klára, ők Amerikában éltek, de ma már ők sem élnek. Elhangzott egy félmondat arról is, hogy korábban már más is kereste rajta a József Attila-dokumentumokat.” S ami fontos: a barátnő „keréken tagadta, hogy barátnője, Hollóné, bármit tudna az ügyről. 1963-ban nem járt Angliában, nagynénje vagy más rokona nem él ott, Vágó Mártáról nem tud semmit. A leveleket, ha meglennének ezek nála, előadná, de nincsenek, s nem is tud róluk semmit.” Mi szűrhető le mindebből? Az a tény, hogy Hollóné azt a nyilvánvaló (s többszörösen dokumentált)ényt, hogy tudniillik férje 1963-ban birtokolta József Attila öt levelét, sem hajlandó elismerni, paradoxmód, arra vall: titkolnivalója van, s ezt nagyon is tudja. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az ügy miatt komoly félelmei vannak – ma, közel fél évszázaddal az események után is. Egyik (közvetítőjén keresztül kifejezett) gesztusa pedig komoly aggodalomra ad okot. Ha igaz az a megjegyzése (s magam igazként éreztem), hogy ha meglennének a levelek, ideadná őket, a legrosszabb föltevést látszik igazolni. A levelek ma már nincsenek meg. Holló doktor vagy visszaadta annak, akitől kapta őket, vagy – félelemből – megsemmisítette ezeket a „terhelő” papírokat.

A másik szál, amelyen el lehet indulni, a Vágó Márta előadta történet három szereplője: Andreánszky, Andreánszkyne és Képes. Egy dolog e történetben, Vágó Márta elbeszélésétől függetlenül (!) is bizonyos: Andreánszkynek volt szerepe a levelek (s más iratok) „menekítésében”. Ezt ő maga is elismerte. Életrajzírója, Szabó Éva is, már hivatkozott tanulmányában (*Múltunk*, 2007. 2. szám) – Vágó Márta nevének említése nélkül – beszél erről (természetesen pozitív kontextusban). S kérdésemre, hogy mire alapozta ezt az állítást, válaszként Andreánszky két, Bokor Lászlóhoz írott levelére (PIL 938. fond 1/56 őrzési egység) utalt, amelyben Andreánszky erről 1978 januárjában maga számolt be. (Bokor László jeles József Attila-kutató volt, nem lehetetlen, hogy ő – egyebek közt – az eltűnt levelek után is nyomozva jutott el Andreánszkyhoz.) Andreánszky története azonban

ellentétes a Vágó Mártáéval. Szerinte ő nem a Szemlőhegy utcai villában helyezte el az iratokat, hanem az OSZK-ban, s az ostrom után sértetlenül visszaadta azokat Vágóéknak. Az 1978. január 25-i levélben – névtévesztéssel, Márta helyett Évát emlegetve – ezt írta: „Vágó Éva [!] a hitleri megszállás napján átadott nekem egy vaskazettát, mely József Attila hozzá írott kézírásos leveleit tartalmazta. Megkért, mentsem meg a halhatatlan költő e sorait a pusztulástól. Ugyanakkor helyezett lakásomba egy bőröndöt a zeneszerző Reinitz Béla, az Ady versek megzenésítője kottáival, Reinitz kézírásos hangjegyeivel. [Ez így semmiképpen nem pontos: Reinitz 1943 októberében meghalt! A kották tehát másképpen kerültek hozzá. – L. A.] Mivel mindemellett még sok más mentenivaló volt ama napokban, Képes Géza a költő segítségét kértem József Attila és Reinitz értékek mentéséhez. Képes Géza eljárt ezügyben és a Magyar Nemzeti Múzeum épületében lévő Széchényi könyvtár főtisztviselőjéhez irányított a József Attila és Reinitz kéziratokkal. E főtisztviselő nevét Képes Géza tudja, már elfeledtem (Képes lakik a Palánta utca 21.-ben). A József Attila levelek átadásakor átvételi elismervényt kaptam és azt az ígéretet, hogy a légitámadásokra tekintettel a Bazilika pincéjében helyezik el megőrzésre. Budapest felszabadulását követően, midőn a nyomdagépek mozgásba kerültek, az egyik budapesti lap pár soros híradásban jelezte a József Attila levelek megmentését.” Érdekes, s aligha teljesen véletlen, hogy a levelek ostrom utáni sorsát Andreánszky rövidre zárta, s csak jelezte, hogy megmenekültek. Úgy látszik, e ponton nem akart részletekbe belemenni. Mindenesetre most már két történet áll egymással szemben, s kérdés, melyik az igaz. Ha elfogadjuk Vágó Márta tanúskodását (s magam, mint az előbbieken már mondtam, elfogadom), akkor azt kell mondanunk, Andreánszky története csak féligazság. Szerepét, pontosabban szerepe felét elismerte, a másik felét viszont fedőtörténeté alakította át.

De ha igaz az, hogy a megőrzésre átadott iratokat nem adta vissza tulajdonosaiknak, Vágóéknak, akkor hogyan alakult az iratok sorsa 1945 után?

A választ itt, egyelőre, teljes homály fedi. Elvileg mindhárom, a megőrzést vállaló szereplő magánál tarthatta azokat, a három életút azonban hamarosan szétvált, s három különböző pályán mozgott. Andreánszky né Londonba, Andreánszky Belgiumba emigrált, Képes viszont itthon maradt, továbbra is Budapesten élt. (Ő egy ideig, legalább 1956-ig, Vágó Mártával is kapcsolatban maradt.) Mi lett tehát a levelekkel? Ki birtokolta azokat?

Ha hihetünk Holló doktor múzeumi elbeszélésének, akkor a levelek Londonba kerültek, azaz – föltehetően – Andreánszky né vitte azokat magával. (Az édesanyját is ki tudta vitetni, tehát egy kupac kézirat kivitele sem lehetett különösebb gond. A vasfüggöny még nem ereszkedett le.) Az egyik lehetőség tehát, amelyet alaposan mérlegelni kell, az az ő szerepe. Ha sikerülne kapcsolatot találni közte és Hollóék közt, az elvi lehetőség komoly megerősítést nyerne. Ilyen adatunk azonban egyelőre nincs. Néhány dolog mindazonáltal Andreánszky néről is elmondható. Ami lényeges, az Szabó Éva kutatásai, valamint a férj hagyatéka alapján, röviden összefoglalható. 1910. augusztus 18-án született Budapesten (1963-ban tehát 53 éves volt, ez – mondhatnánk – tipikus „nagyénis” életkor). Apja neve Wolf István (ő 1949-ben meghalt), lánykori neve Wolf Mária Erzsébet volt, de családi, familiáris körben az Irma nevet használta. 1940. május 11-én kötött házasságot Andreánszkyval, akitől – távollétében – a Budapesti Törvényszék 1948. április 16-án hivatalosan is elváltította. A „bontóok” – a hivatalos verzió szerint – az volt, hogy „az életközösség öt éve megszűnt”. Ez az érv föltehetően nem volt igaz, és valójában az esetleges „sárdobálás” elkerülését szolgálta – az elvált házaspár ugyanis később is, egészen Andreánszky haláláig tartotta a kapcsolatot, s mint „Irma” levelei tanúsítják, kettejük viszonya mindvégig bensőséges maradt. Andreánszky né, aki 1947-től haláláig Londonban élt, a válás után is férje nevét használta, levelei, föladóként, ezt a formulát mutatják: „M. Andreánszky”, vagy: „Maria Andreánszky”, esetleg: „Mrs. Maria Andreánszky”. Két londoni címéről van adat. 1963-ban ez volt a címe: 41 Bramley House / Danebury Ave. / London

SW 15. 1989-ben, utolsó, volt férjéhez írott levelének borítékján pedig ez a cím olvasható: 41. *Bramley House, / Tunworth Crcs. / London SW 15. 4PH. / Angleterre.* 1963-ban született leveleit, amelyek Andreánszky hagyatékában ma is megvannak (a PIL őrzi őket), áttanulmányoztam. Ezekből néhány dolog, ami esetleg fontos lehet, kiderül. „Irma” egy nagy áruházban (föltehetően eladóként) dolgozott, szerény körülmények közt élt. Erős irodalmi, kulturális érdeklődéssel bírt, nem volt mentes a vallásos misztikától sem. Rokoni kapcsolatait ápolta, nemcsak volt férjével, de másokkal is megtartotta az összeköttetést. Magyarországról is fogadott vendégeket, rokonainak – lehetőségei szerint – ajándékokat (ruhát, teát, egy esetben még gyűrűt is) adott. Egyik levele (1963. jún. 16.) egyik utalása igazolja, Vágó Márta jól emlékezett, Budapesten még tényleg fűzőkészítőként dolgozott: „[J]ól emlékezem még arra, milyen nehéz szabaddá tenni magunkat, ha önmagunk »főnökei« vagyunk. Amíg megvolt Pesten a fűzőszalonom, legjobb barátóm és iskolatársam temetésére sem tudtam elmenni.” Az 1963-as levelekben Hollóké neve nem bukkan föl, de nem kizárt, hogy Hollóné mégis magyarországi rokonai egyike volt. Ha igen, akkor magatartása alapján Andreánszkyról elképzelhető, hogy a vendég rokonnak – egyéb híján – a becses kéziratokkal kedveskedett. Az az adat, amelyet (nyilván Fehér Erzsébet beszámolója alapján) Vágó Márta levele rögzít, hogy tudniillik a Hollóké birtokában lévő levelek közt voltak Ady Reinitz Bélához írott levelei is, Andreánszky ajándékozói szerepére vallanak. Ő ugyanis, mint tudjuk, Reinitz rokona volt, s tényleg örökségként jutott hozzájuk.

Több angliai magyart (Tóth Vali, Czigány Magda, Gömöri György) kértem, hogy a helyszínen próbáljanak Andreánszky nyomára akadni. Egyikük sem jutott azonban eredményre. Ma nem is tudjuk, mikor halt meg (ma, ha élne, már több mint százéves lenne). S nem tudható az sem, mi lett személyes holmijaival, irataival. Ez a szál azonban, amely itt sajnos elakad, a későbbiekben esetleg még hozhat valami eredményt, bár az idő múlása a nyomok betemetődésével jár.

Andreánszky István, akinek az iratai, mint említettem, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban vannak, s így tanulmányozhatók, nemigen lehetett Holló doktor közvetlen forrása. 1963-ban már rég Belgiumban élt, afelé pedig nem mutat semmi jel. Hagyatékában nincs József Attila-levél, sem olyasmi, ami ilyeneknek a birtoklására utalna. (Leszámítva természetesen a Bokor Lászlóhoz írott, már említett leveleket.) Az viszont elképzelhető (s erre több minden utal), hogy a Vágóéknak vissza nem adott leveleket irodalmi érdeklődésű feleségének „adta”, s amikor felesége emigrált, „Irma” az ő tudtával vitte magával a leveleket is. Az a tény, hogy Bokor Lászlónak egy fedőtörténetet írt meg, érintettségére utal.

Lehetséges azonban, hogy a levelek mégsem kerültek Angliába, hanem Budapesten maradtak. (Vagy esetleg csak egyik részük került Londonba.) A harmadik szereplő, Képes Géza ugyanis továbbra is Budapesten élt, s a jelek szerint nagyon is szerepet vállalt József Attila utóéletének alakításában. Képes, mint Vágó Márta Kereszturyhoz írott leveleiből kiderül, Mártával is jó ideig tartotta a kapcsolatot. Sőt tudjuk, mint a Magvető Könyvkiadó igazgatója, 1955–6-ban szerepe volt Márta József Attila-könyvének tervezett, de végül is megghiúsult kiadásában is. Erről az *Új Tükör*-ben, 1989-ben, ő maga így írt: „Vágó Márta 1955-ben, a Magvető Kiadó felkérésére megírta a József Attilával való kapcsolatának történetét, de a könyvet Révai József pornográfiának, és így kiadhatatlannak minősítette, mire Vágó Márta a könyv kéziratát megsemmisítette. Később – folytatja Képes – barátai rábeszélésére újrairta a könyvet” (*Új Tükör*, 1989. 27. sz. 20.). Ez a közlés, bár a Magvető igazgatója akkor maga Képes volt, személyes, közvetlen ismeretei lehetnek tehát a dolgról, legalábbis meglepő. Ha igaz, amit itt írt, akkor ez egy teljesen új fejlemény – s egy teljesen új, az 1942-es könyvet újrairó, azt legföljebb csak nyersanyagként kezelő Vágó Márta-könyv létét (s megsemmisülését) dokumentálja. S arra enged következtetni, ekkoriban maga Képes is sok

mindenben „benne volt”, ami az időben József Attila (s Vágó Márta) körül történt. De az is lehet, mindez csak konfabuláció, valami tényleg megtörténtnek a fedőtörténete. A szakirodalom ugyanis nem tud arról, hogy Vágó Márta 1955–56-ban új könyvet írt volna József Attiláról, s ennek nem is nagyon lett volna értelme. Az 1942-es könyv még kiadatlan volt.

Azt is bizonyosan tudjuk, Képes ismerte az eredeti, teljes levélananyagot. Az ötvenes években, amikor Szabolcsi Miklós számára fölmerült a Márta lemásolta levelekben megőrzött József Attila-versek hitelességének kérdése, Képes, mint a hitelesség tanúsítója jött szóba (vö. a Kereszturyhoz írott 1964. január 11-i levéllel). Ez, közvetve, megerősíti azt, amit Márta a Kereszturyhoz írott első levelében állít, hogy tudniillik Andreánszkyék mellett Képes volt a harmadik „levélménekítő”. (Képesnek a „mentésben” való részvételéről egyébként, láttuk, Andreánszky is beszélt.) Ám az igazán releváns adat az *Új Tükör* közlésének egy másik eleme. Képes cikkekcskéje ugyanis egy addig teljesen ismeretlen József Attila-levél közlését vezeti be – egy olyan levélét, amelynek címzettje Vágó Márta volt, s amelyet a címzett 1942-ben nem is másolt le. Ez közvetlen kapcsolatba hozza Képest a kalandos sorsú levélananyag történetével. Az 1928. július 21-i keltezésű József Attila-levél elejének és végének hasonmása is benne van az *Új Tükör*-ben, a levél tehát kétségtől hiteles, s minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy megfordult Képes kezében. Hogy hogyan került hozzá ez a levél, arról a közlést fölvezető kis írásban a következő történet olvasható: *„Vágó Márta egyszer egy csomó kottát ajándékozott nekem, köztük Reinitz Béla jó néhány szerzeményét. En akkor átlapoztam a kottákat és eltettem őket. Később, amikor alaposan átvizsgáltam a kottákat, köztük találtam ezt a levelet. A levélről fényképmásolatot készítve átadtam [azt] az Élet és Irodalom főszerkesztőjének és vártam a levél megjelenését. A lapnál két éven át halogatták a levél kiadását s amikor a megígért legújabb határidőre, ez év április 14-én sem jelent meg, s a szerkesztőséget felelősségre vontam, kiderült, hogy a levél »elveszett«.”* Majd Képes ehhez még hozzáfűzte: *„Ezt láttam szükségesnek elmondani, hogy magyarázom a nagy késedelmet a közreadásban.”*

Ez a magyarázat azonban sok sebből vérzik. Az, hogy Képes kapott kottákat Vágó Mártától, igaz lehet, s minden jel szerint az is igaz, hogy a közlést eredetileg az *ÉS*-ben kísérelte meg. (Ha nem lett volna igaz, az *ÉS* nyilván megcáfolta volna az állítást.) Ám ha a levél csakugyan a kották közt lett volna, Képes aligha várt volna a közléssel 1989-ig (vagy 1987-ig, amikor az *ÉS*-nél jelentkezett). Vágó Márta ugyanis ilyen kottákat csak 1956, vagy legkésőbb 1963 *előtt* adhatott neki. 1963-ban a kapcsolat már nem létezett, már előbb megszakadt – erre Márta félreérthetetlenül utal leveleiben. Egy 1963 vagy 1956 előtti ajándékozás pedig, a legóvatosabb becslés szerint is, legalább negyedszázados „pihentetést” feltételez. S még a közlési kísérlet fölmerülése (1987) is egy évtizeddel követte a címzett halálát. Az óvatosság, amely e késleltetett közlésben tetten érhető, arra vall, Képes nem akarta, hogy Vágó Márta megtudja, a levél nála van. S persze a „véletlen” mozzanata sem igen hihető. Vágó Márta ugyanis nagy becsben tartotta József Attila leveleit, külön páncélkaszettában őrizte őket, az anyagot saját kezűleg le is másolta stb. Aligha keverhette bele tehát a kollekció egyik fontos darabját a fölöslegesnek ítélt kották közé.

Nem lehet kétséges, ez az 1989-ben előkerült, majd ismét újra eltűnt levél a megőrzés-re átadott, s 1944–45-ben „megsemmisült” levélkollekció része volt. Az, hogy ez a levél fölbukkant, s a fölbukkanás Képes Géza személyéhez kötődik, mindenképpen arra vall, Képesnek szerepe volt a levelek utóéletében, kálváriájában. S talán az sem véletlen, hogy a közlésre nemcsak Vágó Márta, de Holló doktor halálát is követően került csak sor.

Nem zárható ki tehát, hogy Holló doktor „forrása” Képes volt. (Az ő ismeretei egyébként lehetővé tették az előadott, életszerű és a figyelmet meghatározott irányba terelő fedőtörténet esetleges megkonstruálását is.)

*

Hol lehetnek (egyáltalán: megvannak-e még) a levelek? Erre egyelőre (s még mindig) nem tudunk válaszolni. A szereplők mind halottak már. Sem Vágó Márta, sem Andreánszky, sem Andreánszkyné, sem Képes, sem Holló doktor nem él már. Az ügy jogi értelemben mindenképpen elévült. Ha a kezdőpontot 1944-től számítjuk, közel hét évtized telt el, de ha csak 1963-tól számolunk, akkor is immár közel fél évszázad telt el azóta. Ez, sajnos, veszedelmesen sok idő. A levelek, ha megvannak, azóta már olyan kezekben vannak, akiknek személyét e pillanatban még sejteni sem tudjuk, s az is lehetséges, hogy már a jelenlegi „tulajdonos” sincs tisztában vele, mi is van „birtokában”. Ha, ismételjük meg, még megvannak. Mert (mint volt már róla szó) annak is komoly esélye van, hogy a levelek immár csakugyan megsemmisültek. Nem 1944-ben, hanem – ami a legvalószínűbb – két évtizeddel később, 1964 elején.

A történet szálait mindazonáltal még mindig érdemes lenne tovább követni. Részben azért, hogy akit nem érhet vád, kikerüljön a gyanú légköréből, részben azért, hogy a magyar irodalomtörténet e jellegzetesnek látszó „kultusztörténeti” fejezete a maga valódi összefüggéseiben mutakozzék meg.

A fentiekben elmondottak talán lehetővé teszik a „perújrafelvételt”, s akkor, ha a szerencse is kezünkre jár, talán eredményre is jutunk.